

Kutatási zárójelentés

az OTKA 83731. sz. „A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig” című pályázathoz

A program futamideje: 2011-02-01 - 2015-06-30

A kutatás vezetője: Dr. Tóth Árpád

Résztvevő kutatók: Dr. Czoch Gábor és Dr. H. Németh István

Befogadó intézmény: Miskolci Egyetem, BTK, Történettudományi Intézet.

A pályázat céljának rövid összefoglalása: Adatbázis készítése és internetes közzététele az 1750 és 1850 közötti időszakban a szűkebb közigazgatási értelemben vett összes magyarországi (vagyis a Horvátországgal, de Erdély nélkül vett terület) szabad királyi városban polgárrá fogadott személyről, az új polgárok nyilvántartása, vagyis a Polgárkönyvek alapján.

Jelen zárójelentés köztes helyzetben van az „Elvi útmutató” szerinti rövidebb és hosszabb változat között, mivel egyfelől nagyszámú közleményt publikáltunk, ugyanakkor a projekt egészéről szóló szöveg még jelent meg. Abban az értelemben is speciális a helyzetünk, hogy nem valamely kutatási kérdés megválaszolását vállaltuk, hanem egy technikai értelemben korszerű formájú forrásközlésre (elektronikus adattár létrehozására). Ennek megfelelően zárójelentésünk nem tudományos eredményeket tartalmaz, hanem (1.) kontextualizálja a kérdéskört, (2.) felvázolja a forrásanyag természetét, (3.) ismerteti a munka folyamatát, (4.) technikai leírását adja a számítógépes adatbázisnak, beleértve a felhasználás lehetőségeit is.

(1.) A kutatási cél tudományos háttere és kiinduló megfontolásai

A magyar történelem egyik kulcskérdése a „modern polgárság”, vagy a „középosztály”, illetve a „polgári társadalom” kialakulásának problémája, és az ehhez vezető, gyakran „polgárosodásként” is emlegetett összetett történelmi folyamat, amelynek értékelése, kronológiája, sőt a leírásához megfelelő terminológia is meg-megújuló viták középpontjában

áll.¹ A pályázat keretében vállalt munkánk egy részletes adatbázis összeállítására irányult az 1750 és 1850 között a korabeli szűkebb közigazgatási értelemben vett Magyarország szabad királyi városaiban újonnan polgárrá fogadott személyekről. Ennek célja, hogy olyan alapot teremtsünk a további kutatások számára, amelyet a kutatók mindeddig nélkülöztek. Az adatbázis alapján, meggyőződésünk szerint, érdemileg lehet majd hozzászólni, és új eredményekkel gazdagítani a rendi társadalom átalakulásának, fokozatos felbomlásának folyamatához, vagy másként, a „polgárosodás” kérdésköréhez, akár az országos, vagyis a makro-, akár egy-egy város (vagyis a mezo-), akár az egyes emberek (tehát a mikro-) szintet célzó elemzésekkel. A közzétett adatok segítségével a korabeli polgárság, illetve a városi társadalmak szerkezetét és a polgárságnak ebben elfoglalt helyzetét, de akár a városok közötti migrációt, vagy az egyéni kapcsolathálókat és családi stratégiákat egyaránt új megvilágításba helyező kutatásokra nyílik lehetőség.

Benda Gyula egy 1991-es, de máig aktuálisnak tekinthető, programadó rövid írásában arra hívta fel a figyelmet, miszerint „hiányzik [...] a városi polgárság mélyebb kutatása, s vele a magyarországi városi polgári értékek feltárása. Jóllehet nem szaktudományos kérdés, itt kiemelném, hogy nemcsak történeti ismereteink fehér foltját látom e területen, hanem szükséges a városi polgárság rehabilitációja – történeti teljesítményének utólagos elismerése, értékeinek tudatosítása.”² Bár Benda általánosan fogalmaz, meggyőződésünk szerint megállapítása különösen érvényes a késő rendi korszak, vagyis az 1848-as forradalmat megelőző évtizedek városi polgárságára irányuló kutatásokra. Ezt emelte ki legutóbb Bácskai Vera is, amikor szintén a „régii polgárságról” alkotott korábbi historiográfiai kép

¹ Erre vonatkozóan, a teljesség igénye nélkül, csak néhány fontos írásra utalunk, például: Bácskai Vera: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006, 15–37.; Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 1991, 2–3. 169–176. Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. Bódy Zsombor: „Polgárság” és „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettős társadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár*, 2007. 3. 3–16. Gyáni Gábor: A polgárosodás történelmi problémája. In: Uő: *Történezdiskurzusok*. Bp. 2002. 98–119.; Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. In: Uő: *Történezdiskurzusok*. Bp. 2002. 78–97.; Halmos Károly: Magyarországi polgárosodás. Tallózás az 1988-1992 közötti történeti irodalomban. *Aetas*, 1994. 3. 131–147.; Halmos Károly: Polgár–Polgárosodás–Civilizáció–Kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX.–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*, 1991, 2–3. 131–166.; Kövér György: Középrend vagy Középosztály(ok). *Századok*, 2003. 5. 1119–1168.; Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megeremlése”. Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég*, 7. 1997. Tél, 46–72.

² Benda Gy.: Polgárosodás i.m. 173.

felülvizsgálatának, illetve a kérdésre vonatkozó újabb szemléletű társadalomtörténeti kutatásoknak a szükségessége mellett érvelt.³

A korszak rendi polgárságával foglalkozó korábbi szakirodalom elsősorban három tényezőt hangsúlyozott. Az egyik, vitathatatlanul érvényes megállapítás, hogy a kiváltságolt polgárok körét nem szabad azonosítani „a városi funkciók betöltésében fő szerepet játszó társadalmi réteggel, s még kevésbé a tőkés rendszer kialakulását előkészítő polgári elemekkel.”⁴ A polgárjog ugyanis a tényleges városi funkciót betöltő települések egy részében, a rendi alkotmányos értelmezést szigorúan értelmezve, nem létezett. A korabeli jogfelfogás szerint csak a szabad királyi városok képezték a „negyedik rendet” és a polgárjogú lakosságot a szabad királyi városoknak adott privilégiumokból fakadóan, tehát lakóhelyük alapján tekintették kiváltságolt rétegnek. A 19. század első felében azonban a szabad királyi városok népességének is már csak egy kisebbik hányadát alkották a privilegizált polgárok. Életmódja, gazdasági tevékenysége alapján ugyanakkor olyan városlakókat is polgárnak tekinthetünk (arányuk városenként eltérően alakult), akik nem rendelkeztek kiváltsággal.⁵ Jelentős csoportot alkotott ráadásul az olyan mezővárosok polgársága is, amelyek nem egy, a fejlődésében megrekedt, a 19. század első felére korábbi jelentőségét elvesztő szabad királyi várossal szemben valós városi funkciókat töltöttek be. Bácskai Vera komplex funkcionális elemzése szerint a 19. század első harmadában (az 1828-as országos összeírás alapján) központi szerepkörét tekintve mindössze 57 település minősíthető városnak, és ezek közül jogállását tekintve 35 nem is rendelkezett szabad királyi városi kiváltsággal.⁶ Bár ezen mezővárosi jogú településeken is létezhetett – és ténylegesen számos esetben létezett is – formálisan polgárjog, a mezővárosi polgári címet birtoklók rendi-jogi státusza alapvetően eltért a szabad királyi városok polgárságától, ők hivatalosan jobbágnak minősültek.⁷

A reformkori rendi polgársággal foglalkozó szakirodalomban hangsúlyozottan megjelenő másik elem a városi rendi polgárság és a polgárjog jelentőségének problematikája. A korábbi elemzések elsősorban azt emelték ki, hogy a polgárjogúak rétege fokozatosan háttérbe szorult, gazdasági, politikai vezető szerepét egyre kevésbé tudta megőrizni. Olyan társadalmi csoportként ábrázolták, amely mindinkább defenzívába szorulva és elzárkózva a feltörekvő

³ Bácskai V.: A régi polgárságról i.m.

⁴ Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest, 1988, 177.

⁵ Minderről összefoglalóan lásd például Czoch Gábor: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes*, 1998. 2-3. 55–86.

⁶ Bácskai Vera ilyen irányú kutatási eredményeinek legújabb összegzését lásd Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002. 83–122.

⁷ Egy fejlett mezőváros polgárjogának és polgárságának elemzésére az egyik újabb példát lásd Tilcsik György: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Szombathely, 2009.

újabb rétegek befogadása elől, hiába igyekszik fenntartani a rendi alkotmány biztosította kiváltságait. Ezzel párhuzamosan pedig a régebbi elemzések rámutatnak a polgárjoggal járó gazdasági előnyök eljelentéktelenedésére és a polgárjog tartalomvesztésére is. Végül, mindezekből következően, a korábbi szakirodalmat általánosan jellemzi az is, hogy éles különbséget tesz az új típusú, a kapitalista piacgazdaságba eredményesen bekapcsolódó vállalkozói réteg és a rendi kiváltsággal rendelkező polgárság között.⁸

Az utóbbi időben azonban néhány, döntően egy-egy város polgárságának részletesebb vizsgálatára irányuló kutatás több ponton is megkérdőjelezte ezeknek a megállapításoknak a jogosságát, általános érvényét. Bácskai Vera például a reformkori pesti nagykereskedők prozopográfiai elemzése kapcsán mutatott rá arra, hogy a vállalkozói réteg jelentős részben a rendi polgárjogú lakosságból került ki, de hasonló eredményekre jutott a jelen pályázat két résztvevője is, Tóth Árpád a pozsonyi, Czoch Gábor a kassai polgárságra irányuló kutatásai során. Ez utóbbiak a polgárjog jelentőségének, tartalmának átalakulására is felhívták a figyelmet, illetve arra, hogy a rendi polgári kiváltság továbbra is őrizte a presztízsét, ami egyben magyarázatot is ad arra, amivel a korábbi szakirodalom adós maradt: tudniillik, hogy miért voltak olyanok, akik az egyébként komolyabb anyagi áldozatokat követelő polgárjogot megpályázták, annak ellenére, hogy a vele járó közvetlen gazdasági előnyök kétségtelenül csökkentek. Továbbá, legutóbb néhány dunántúli város esetében, szintén Bácskai Vera, a rendi polgárság általános bezárkózásának tételét kérdőjelezte meg, kimutatva, hogy e téren az egyes polgári közösségek között jelentősebb különbségek fedezhetők fel.⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a „régipolgárság” történeti képének revíziója nem csupán a magyar szakirodalomban került terítékre; a német történetírásban az 1990-as évek közepén az ún. „frankfurti projekt” keretében készültek olyan, az egyes városokra irányuló monografikus feldolgozások, amelyek

⁸ Ennek az álláspontnak a megfogalmazását lásd például Vörös Károly egyébként a mai napig haszonnal forgatható összefoglalásában: Vörös Károly: A magyarországi társadalom 1790–1848. In: *Magyarország története 5. 1790–1848.* Szer k.: Mérei Gyula–Vörös Károly. Budapest, 1980, I. köt. 547–601.

⁹ Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.* Budapest, 1989.; Bácskai Vera: Befogadás és bevándorlás a dunántúli városokban a 19. század első felében. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 11–12. 2003. Május, 103–110.; Czoch Gábor: „A városok szíverek”. *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Pozsony, 2009.; Tóth Árpád: Polgárfelvételi stratégiák és a polgári cím vonzereje Pozsonyban a 19. század első felében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv, I.* Budapest, 2006. 241–268.; Tóth Árpád: *Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között.* Pozsony, 2009.;

sikerrel bizonyították a „régí” és a „modern” polgárság közötti diszkontinuitás tézisének tarthatatlanságát.¹⁰

A polgárság hitelesebb történelmi képének megrajzolását azonban komolyan megnehezíti, hogy mindeddig csupán néhány szabad királyi városra, illetve polgárságukra irányuló elemzés áll rendelkezésre, vagyis az összehasonlítás lehetőségei korlátozottak, hiányoznak továbbá a megfelelő, országos érvényességű, összesítő adatsorok, mindez pedig gátolja a lokális elemzési eredmények szélesebb kontextusba illesztését és megfelelő értékelését is.¹¹ Kiinduló megfontolásunk tehát az volt, hogy a polgári társadalom kialakulásának mélyebb, teljesebb megértéséhez a későrendi városi polgárság átfogó vizsgálatára, illetve a vonatkozó korábbi szakirodalom szemléletének felülbírálására van szükség, amelyhez a pályázat támogatásával összeállított, az 1750 és 1850 közötti rendi polgárságra vonatkozó adatbázis döntő segítséget jelent. A korabeli jogi kategória alapján körülhatárolható polgárság természetesen nem azonosítható a korszak egyéb, például gazdasági, kulturális szempontok szerint polgárnak minősíthető csoportjának egészével, egy későbbi lépésben a rendszeres országos adatgyűjtést ebbe az irányba is ki kell majd terjeszteni. Mindenesetre, a rendi polgárság viszonyainak ismerete elengedhetetlen a szakirodalomban összefoglalóan „polgári átalakulásnak”, vagy másként a „polgárosodásnak” nevezett összetett társadalmi folyamat értelmezéséhez.

Az adatbázis kialakításánál ugyanakkor arra törekedtünk, hogy tegye lehetővé mind az országos léptékű összehasonlító vizsgálatokat, mind pedig az egyes városok szintjének kutatását, de az egyéni szintű kapcsolathálók feltérképezését, a mikrotörténeti rekonstrukciókat is.

(2.) A forrásokról és az új polgárok kutatásának lehetőségeiről

A célul tűzött adatbázis kialakításához természetesen megfelelő forrásra van szükség.¹² E tekintetben a fő problémát az jelenti, hogy a 19. század első felében nem készültek sorozatban

¹⁰ A Lothar Gall által vezetett *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert*” sorozatban 1991 és 1998 között hét német városról jelent meg a társadalmi átalakulás sajátosságaira összpontosító monográfia, emellett három tanulmánykötet szolgálta a várostípusok közvetlen összehasonlítását különféle tematikai szempontok szerint.

¹¹ Tóth Árpád Pozsonyra, illetve Bácskai Vera, Czoch Gábor és Tóth Árpád már említett kutatásai mellett ilyenek például Balázs Péter: *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Budapest, 1980.; Rác István: A civis fogalma. In: Uő: *Parasztok, hajdúk, civisek. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Debrecen, 2000. 225- 271.; Tilcsik György: Adatok Kőszeg polgárságának összetételéhez (1781-1848). In: Baricska István-Söptei Imre (szerk.): *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 2000. 111–156.

¹² Pest esetében már a vizsgált korban is napvilágot látott az „összes” polgár névsora, ami önmagában a polgárság korabeli képéhez nyújt adalékot, ugyanakkor az adatgyűjtésünk szempontjából csekély értéket

olyan helyi, vagy országos összeírások, amelyek a városi polgárjoggal rendelkező lakosságot következetesen, az egyes polgárok gazdasági, társadalmi viszonyaira, tehát például az általuk folyósított adó mennyiségére, foglalkozásukra, birtokaikra, vallásukra, származásukra, családi helyzetükre, háztartásuk összetételére vonatkozó adataival együtt számba vették volna. Sajnos, a más célból készült helyi és országos összeírások adatai sem felelnek meg annak a célnak, hogy statisztikai elemzésre alkalmas módon, országos szinten vizsgálni lehessen a polgárjogú lakosság társadalmi összetételének módosulásait.¹³ Az 1828-as összeírás adatsorai arra nyújtanak lehetőséget, hogy egyetlen időmetszetre vonatkozóan alkossunk képet a polgárok társadalmáról, elsősorban foglalkozási megoszlásuk és vagyoni viszonyaik tekintetében.¹⁴

Az egyes városokban a polgárság rendszeresebb összeírására csak alkalmanként került sor, ám ezek a források igazából nem tartalmazznak érdemleges, társadalomtörténeti elemzéshez felhasználható adatokat. Bár jelen munkánk céljából ezért nem hasznosíthatóak, mégis a forrásadottságok bemutatása szempontjából röviden szükséges ezeket is megemlítnünk. Jelenlegi ismereteink szerint a szabad királyi városok privilegizált polgárainak számba vételére három okból kerülhetett sor a szóban forgó időszakban:

A polgárjogú városlakókat összeírhatták az úgynevezett „polgári őrsereg” mustrái alkalmával. A szabad királyi városok az 1741. évi törvénykezés szerint minden palatinális porta után egy lovas kiállításával, illetve 100 pengő forint fizetéssel tartoztak hozzájárulni a hadsereg fenntartásához. Ez alól, a napóleoni háborúk hatására, egy 1805-ös királyi rendelkezés szerint úgy nyertek felmentést, hogy helyette „a Hadi szolgálatokban gyakorlott, és fegyverrel ellátott, a bel csendnek és bátorságok feltartásában eljáró állandó sereget tartani kötelesek”, vagyis polgári őrsereget kellett felállítaniuk.¹⁵ Ezt a végzést az 1808-as országgyűlés is megerősítette. A szolgálat minden felesküdtött polgárnak kötelessége volt, a fegyver és a formaruha költségét pedig, hacsak ez alól nem kapott különleges felmentést, a polgárnak

képvisel. Joseph Patachich: *Die Bürger in der Vorzeit und Gegenwart, oder: Verzeichniß sämmtlicher, seit der letzten Vertreibung der Türken aus Pesth, im Jahre 1686, bis auf unsere Tage in Pesth aufgenommenen Bürger [...]. Ein Denkmal für patriotische Bürger und Freunde der Heimath.* Pesth, 1834. Saját korának tudományos igényével készült, levéltári háttérű adatgyűjtésről háromról tudunk: Herpay Gábor: *Debrecenbe költözött polgárok. Matricula civium 1715-1867.* Debrecen, 1936; Illyefalvi I. Lajos – Pallos Jenő: *Pest-Buda polgárjogot nyert lakosai, 1686-1848.* Budapest, 1940; Bonomi, Eugen: *Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg, 1688-1848.* München, 1944.

¹³ Lásd részletesebben Bácskai Vera (szerk.): *A területi levéltárakban őrzött feudáliskori összeírások jegyzéke.* I–III. Kézirat, Budapest, 1969.

¹⁴ Ezt az egyébként alapvetően hiánypótló elemzést Bácskai Vera végezte el: Bácskai, i.m. 1988, 176-185.

¹⁵ *Rendszabály a polgári őrsereg számára Magyarországon. Cs. Kir. Fő-herceg Ország Nádora Ő Fensége kegyelmes rendeletéből.* Kassa, 1840.

magának kellett fedeznie. A napóleoni háborúk után a fegyveres polgári szolgálat szükségét vesztí, az újraszervezése csak az 1840-es években indul meg ismét.¹⁶

A polgárjogú lakosságot összeírhatták továbbá az 1843-ban, illetve az 1847 őszén megnyílt országgyűléseket megelőző követválasztási procedúra kapcsán. A városok követeinek megválasztása, illetve a követutasításaik kidolgozása a 19 század első felében a legszűkebb városi vezetés, tehát a tanács és a választott polgárok községe, vagyis az *electa communitas*, másként mondva a belső és a külső tanács kizárólagos hatáskörébe tartozott. Vagyis, a polgárság döntő többsége formailag is ki volt rekesztve az országos politikai döntéshozatalban való részvételből. Ezt az elvet a polgárok egyes képviselői, illetve a nevükben fellépő politikusok is sérelmezték, követelve a polgárság szélesebb rétegei számára a beleszólás lehetőségét a követválasztásba, ami elől egyébként a városok egy részének a magisztrátusa sem zárkózott el. 1843-ban végül királyi rendelet tette lehetővé, hogy az összes polgár egy bizottságot válasszon, amely a városi tanács mellé delegálva beleszólást kap a követválasztási procedúrába, illetve a követutasítás kidolgozásának munkálataiba. A kormányzat ezt a jogot az 1847 őszén megnyitott országgyűlés előtt is megadta a városi önkormányzatoknak. Mivel a bizottságok tagságának megválasztása a polgárok joga volt, egyes városokban a bizottság tagjairól szóló szavazást megelőzően sor kerülhetett a választásra jogosultak, vagyis a polgárjogú városlakók összeírására.¹⁷ Végül a polgárság számba vétele az 1848-as népképviselői országgyűlési választások előkészítése során is megtörtént, a választásra jogosultak jegyzékének összeállítása keretében. Ám ezekre a választási listákra korántsem iratkozott fel minden, arra a törvény betűje szerint jogosult.¹⁸

A polgároknak ezen összeírásai, ahogy fent utaltunk már rá, nem alkalmasak rendszeres statisztikai elemzésre, méghozzá két okból. Egyrészt, az ilyen listák csak igen kevés város levéltárában maradtak fent, és korántsem biztos, hogy minden városban ténylegesen sor került mindegyik említett típusú összeírás végrehajtására. Másrészt, az ilyen fennmaradt, általunk ismert ilyen kimutatások, csupán az összeírtak nevét rögzítették. Ha a kutatás célja a polgárság társadalmi és gazdasági viszonyainak a feltárása, ezeket a polgárlistákat úgy lehetne felhasználni, ha összevetjük őket más, a városlakók életviteléről, vagyoni viszonyairól

¹⁶ A polgári őrseregről Oszetzky Dénes: *A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor*. Budapest, 1935, 24. Lásd még például Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686-1848*. Budapest, 1989, 49-52.

¹⁷ Lásd erről például Csizmadia Andor: *A magyar városi jog. Reformtörekvések a magyar városi közigazgatásban*. Kolozsvár, 1843.

¹⁸ A választói jegyzékek forrásértékét és elemzésük lehetőségeit illetően lásd Bácskai Vera: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. (A választók és megválasztottak összetétele alapján.) In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 19. köt. Budapest, 1972, 283-325.

tudósító összeírásokkal. Ez utóbbiak lehetnek városi lélek- (*conscriptio animarum*), vagy ház- és telek- (*conscriptio domorum et fundorum*) összeírások, illetve különféle adóösszeírások, amelyekben a polgári jogúakat a fenti listák alapján azonosítani lehet.¹⁹ Csakhogy országos szinten egy ilyen összevetés végrehajtásának az lenne az alapfeltétele, hogy számítógépes adatbázisok álljanak a kutató rendelkezésére mind a fennmaradt polgárlistákról, mind pedig azokról a városi összeírásokról, amelyekben az adott város polgárainak adatait azonosítani lehet. Ettől pedig a magyar történetírás jelenleg még nagyon messze áll.

Az ismertetett forrásadottságokat és az említett egyéb tényezőket mérlegelve mindezért arra a döntésre jutottunk, hogy a későrendi korszak polgársága társadalmi viszonyainak, a változások felvázolását is lehetővé tevő, többléptékű (vagyis, országos, városi, és egyéni szintű) elemzésére a legalkalmasabb forráscsoportot azok a feljegyzések jelentik, amelyek az egyes városokban polgárságot elnyerő személyek polgárrá fogadása kapcsán keletkeztek.

A polgárrá válás korabeli közigazgatási szabályozása szerint a polgárságra pályázó személynek elsőként kérvényt kellett benyújtania a városi tanácshoz, amelyben indokolta kérését. Bizonyoságot kellett tennie továbbá törvényes származásáról, vallásáról, tisztességes életviteléről, a polgári létet biztosító vagyoni helyzetéről, illetve megélhetése forrásáról. Ha más településről származott, az ottani adminisztráció által kiállított „elbocsátó levelét” is be kellett mutatnia. Erre csak egyetlen példát idézve Szentgyörgy város 1847. évi tanácsülési jegyzőkönyveiből:

„Hannover országban kebelezett Mörse nevű helységből származó Hagelberg Herman helybeli letelepedést, nem különben a szépfestői és ezzel kapcsolt polgári jogért esedezvé-

Miután folyamodványához mellékelte vándorló könyvben múlt év December hó 7-ik óta hol tartózkodásáról s ezen időszak miképeni betöltéséről a megkívánható említés hiányozna, mindenek előtt igazolására szolgáló hiteles bizonyítvány által magát kimutatatni utasított.”²⁰

A polgárság felvételére vonatkozó beadványt a városi tanács – a választott községgel együtt – megvizsgálta, és a városi tanács üléseiről vezetett jegyzőkönyvek rögzítették a polgári kiváltság kérvényezésének tényét. A pályázó személyének, papírjainak, életkörülményeinek

¹⁹ Erre az eljárásra Kassa esetében lásd például Czoch Gábor: *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Budapest, 1997. Kandidátusi értekezés.; illetve Czoch G.: „A városok szíverek.” i.m.

²⁰ Szentgyörgy szabad királyi város tanácsának 1847 évi 1834 számon hozott határozata. Štátny Archív v Bratislave, Pobočka Modra, Magistrat Mesta Jur, Administratívne a Súdne písomnosti Ka 1. Protocollum.

ellenőrzését követően aztán, a városi tanács, a választott községgel együtt, döntött a polgárjog odaítéléséről. Ezt a döntést a városi tanácsi ülések jegyzőkönyvei szintén rögzítették.

Az új polgárok felvételéről egyfelől tehát a városi tanácsok üléseinek jegyzőkönyvei, röviden a „városi könyvek” tudósítanak. Ezek a bejegyzések, ha nem is minden esetben és következetesen, de gyakran utaltak a polgárrá váló személy vallására, származására és foglalkozására. A városi könyvek mellett azonban számos városban külön nyilvántartást is vezettek az új polgárokról, magyarul az úgynevezett „Polgárkönyvet”. Ezek az 1800-as évektől kezdődően már a legtöbb helyen rendszeresen táblázatos formában készültek. A polgárkönyvekben a polgár neve mellett feljegyzett adatok városonként kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak, amire még vissza fogunk térni. Mindenesetre itt, összefoglalóan a következő típusú adatok szerepelhettek: az új polgár foglalkozása, származása, családi állapota, polgári származású-e vagy sem, életkora, a polgárjogért fizetett összeg, a felvétel napja. Végül, a városi vezetésnek évente táblázatos kimutatást kellett készítenie a Helytartótanács számára a felvett új polgárokról és az általuk fizetett díjakról. Ezek a táblás jegyzékek a polgárkönyvhöz hasonló adatokat tartalmaztak, és ahhoz hasonlíthatóan városonként szintén nem voltak teljesen egységesek. A fő problémát azonban esetükben az jelenti, hogy miként az a Helytartótanács Városi Osztályának (korábban: *Departamentum Civitatense*) fennmaradt állagából kiderül, egyfelől nem minden város tett egyforma ügybuzgalommal eleget ennek a kötelességének, másfelől a Városi Osztályhoz beérkezett kimutatásokat rendszerint továbbküldték a számvevőséghez, aminek az iratait azonban a 19. század végén leselejtezték, vagyis ezek a kimutatások csak részlegesen állnak a kutató rendelkezésére.

A pályázat adta lehetőségek keretében reális célkitűzésnek mindent egybevetve az látszott, ha első lépésben a rendszeres adatgyűjtést az egyes szabad királyi városokban rendelkezésre álló polgárkönyvek adataira korlátozzuk. Az adatbázist egy későbbi lépésben aztán ki lehet majd egészíteni az új polgárokra vonatkozó említett egyéb források adataival is: A Helytartótanács Városi Osztályán fennmaradt kimutatások feldolgozása egyszerűbb feladat lesz, míg a városi könyvekben rögzített polgárfelvételekről szóló bejegyzések összegyűjtése egy-egy város vonatkozásában természetesen időigényesebb vállalkozást jelent, mindenesetre ez a két lehetőség adódik az adatszerzésre azon városok polgársága esetében, ahol hiányoznak a polgárkönyvek.

Miközben, mint arra már fentebb utalás történt, a rendi jogi értelemben vett polgárság egyértelműen meghatározható módon csupán a szabad királyi városok polgári kiváltságot nyert lakosságát jelenti, a vizsgált korszak sajátos politikai viszonyai következtében maga a szabad királyi városi minősítés, kategória nem teljesen egyértelmű, kiegészítő magyarázatra szorul.

A magyar rendek a 17. század óta követelték, hogy az uralkodó beleegyezésük nélkül ne adományozzon szabad királyi városi kiváltságot. Ezt végül az 1687-es diétán törvénybe is foglalták (17. törvénycikk). Kimondták, hogy a szabad királyi városi státuszhoz törvényesen az uralkodói kiváltság adományozásán túl a rendi országgyűlés elismerése is szükséges. Másként fogalmazva, a királyi kiváltságot a rendek jóváhagyásuk jeleként országgyűlési határozat eredményeként „becikkelyezzék”. Amennyiben a „becikkelyezésére” nem került sor, abban az esetben az adott települést a rendek nem ismerték el teljes jogú szabad királyi városnak, vagyis például e települések nem képviselthették magukat a Diétán.²¹ A török kiűzését követően nem ment egyszerűen és problémát jelentett a hódoltsági területeken fekvő, korábban egyszer már a rendek által is elfogadott szabad királyi városok, így Pest és Buda státuszának az újbóli törvényes elismertetése sem.²² 18. század folyamán a kiváltságolt és a rendek által is szabad királyi városnak elismert települések köre kis mértékben, hét továbbitól bővült. Győr, Komárom, Pécs, Temesvár, Szabadka, Újvidék és Zombor kapott királyi kiváltságot, ám közülük Pécs országgyűlési elismerése, vagyis becikkelyezése nem történt meg. A rendek politikai megfontolásai következtében 1790-től egészen az 1848-as forradalomig pedig további újabb szabad királyi város törvényes elismerésére nem került sor, bár időközben Arad városa is királyi kiváltságot kapott az uralkodótól.

A szabad királyi városok számának gyarapítását a rendek, döntően a vármegyei nemesség képviselői elsősorban azért utasították el, mert a városok számának növekedésétől a Diéta alsótábláján meglévő többségüket féltették, továbbá, mert a városokat erős királyi függésük miatt, egyébként nem alaptalanul, a bécsi udvar politikája feltétlen kiszolgálóinak és támogatóinak tartották. Végül, szerepet játszott ebben az is, hogy a birtokos számára anyagi és politikai veszteséget jelenthetett az adott településnek a státuszváltása, vagyis kiválása a földesúri joghatósága alól.²³

²¹ Czizmadia, i.m. 1943.

²² Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelel. URBS. Magyar Várostarténeti Évkönyv I. 2006, 159–201.

²³ Lásd ezekre például Bácskai i.m. 2002. 83–110. ;Csizmadia, i.m. 1943.

Az ismertetett körülmények következtében tehát a szabad királyi városi besorolás nem volt minden problémától mentes. A Helytartótanács Városi Osztályának anyagait vizsgálva az látszik, hogy Pécsét és Aradot a központi igazgatás szabad királyi városként kezelte, e városoknak például a többihez hasonlóan ugyanúgy jelenteniük kellett az új polgárokról. A rendek felfogása szerint azonban nem minősültek annak, így önálló országgyűlési képviselőjük nem lehetett. Az adatgyűjtés körének egyértelmű meghatározása érdekében az adatgyűjtést jelenleg a korszakban a rendek által is elismert magyarországi szabad királyi városok körére korlátoztuk. Ehhez az 1843/44-es országgyűlés által a szabad királyi városok belső rendtartásának és országos politikai állásának megreformálására kidolgozott törvénytervezetet vettük alapul, ugyanis a tervezetnek a melléklete felsorolja a rendek szerint ekkor szabad királyi városnak minősülő településeket.²⁴ Ez a lista a városok országgyűlési szavazatszámának tervezett elosztásához készült. A kimutatáson összesen 48 magyarországi és horvátországi város neve olvasható, de a városi szavazatok meghatározásánál csak 47 várossal számoltak, mivel Bélabányát Selmecebányával együtt vették figyelembe, amivel egyébként közös városi tanácsi igazgatás alatt is állt.²⁵ A fentiekből következően Pécs és Arad itt nem szerepel, de rajta van Felsőbánya, amelynek besorolását illetően szintén több, egymásnak ellentmondó tudósítás maradt fenn.²⁶

(3.) A kutatás menete

A pályázati időszak alatt felkerestük azokat a területi levéltárakat, amelyekről feltételezhető volt, hogy iratállományukban megtalálható lesz valamely szabad királyi város polgárkönyve. A pályázati támogatás összegének számottevő részét kitevő utunkon a Magyarország területén (Sopron, Kőszeg, Esztergom, Debrecen, Szeged, Székesfehérvár), valamint azon kívül eső levéltáraknak helyet adó városok közül kutattunk Zágrábban, Varasdon és Károlyvárosban, Pozsegában (Horvátország), Ruzton és Kismartonban (Ausztria), Pozsonyban, Modorban, Szokolcán, Trencsénben, Nagyszombaton, Komáromban, Besztercebányán, Selmecebányán, Körmöcbányán, Lőcsén, Bártfán, Eperjesen, Kassán (Szlovákia), Nagybányán, Aradon és Temesváron (Románia), illetve Szabadkán és Zomborban (Szerbia). Általánosságban jó együttműködési készséggel találkoztunk, ugyanakkor kiderült, hogy a városi levéltárak

²⁴ Törvény Cikkely. A királyi Városokról. Pozsony, 1843

²⁵ Lásd Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. I. k. 111. Fényes megjegyzi ugyanakkor, hogy Bélabánya adóterhét, vagyis portáját külön számították.

²⁶ Ezekre az értelmezésbeli bizonytalanságokra utal röviden Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, 1975. 143–145.

jelentős részében az iratanyag részleges feldolgozatlansága miatt nincsenek tisztában azzal, hogy létezik-e egyáltalán polgárkönyv (ezt főképp a közép-szlovákiai levéltárakban tapasztaltuk).

Összességében a városok éppen felében, 24 esetben találtunk polgárkönyvet (Szegeden nem a szó szoros értelmében vett kötetet, hanem egy annak megfelelő funkciójú iratot).²⁷ A fentebb felsorolt városok közül Nagyszombat város polgárkönyvét nem sikerült jó minőségű fotóban megszerezni, az eredeti kutatását nem tették lehetővé, a kötetről készült mikrofilm minősége (jóllehet készítettünk erről fényképfelvételeket!) pedig nem tette lehetővé a feldolgozást. Temesvár polgárkönyvei közül az első kötetet a városi múzeum őrzi, a másodikat a levéltár. Egyikről sem készíthettünk felvételeket, és nem is kaptuk kézhez a két kötetet, mivel a levéltár és a múzeum szándékai szerint publikálni szeretné – immár 10 éve. Nyilvánvaló, hogy a hiányzó anyag érzékeny veszteség a polgárság teljességének feltárásához képest; ráadásul még azokban a városokban sem mindenütt áll rendelkezésre a teljes sorozat, ahol fennmaradt a polgárkönyv. (Pozsonyban például az 1786 és 1801 közötti időszakra hiányzik, Bazinban viszont csak 1774-gyel kezdődik a polgárok külön nyilvántartása.) Másrészt viszont becslésünk szerint a hiány az 50%-nál jóval kisebb mértékű, mivel a legnépesebb városok anyaga vagy teljes, vagy ahhoz közelítő – a jozefinus népszámlálás idején regisztrált polgári jogállású lakosság szerinti 12 legnagyobb létszámú polgári közösség közül csak Szatmárnémeti és Zombor forrásanyaga hiányzik, ugyanakkor a 24 legkevesebb polgári lakosságú városból csak négy került be az adatbázisunkba.

A kutatás során elsődleges célunk egy egységes szerkezetű adatbázis összeállítása volt, amely tehát azokat az adatokat tartalmazza, amelyek az összes vagy a legalább a legtöbb város adminisztrációs gyakorlatában előfordultak. Amellett, hogy ezt a célkitűzést – az alább bemutatandó technikai háttérrel – megvalósítottuk, több olyan megfigyelést is tettünk, amelyek kvalitatív jellegűek és bővítik az eddigi ismereteket. Ezek közé tartozik, hogy a polgárjoggal rendelkezők számának szabályozását lehetővé tevő egyik legfontosabb hatósági eszköznek, a polgárdíj (*taxa*) mértékének az időbeli alakulását fel tudjuk mérni, illetve azt, mely szabad királyi városokban kellett magasabb, illetve alacsonyabb díjat fizetni. (Ez a kormányzások a városok rangsoráról alkotott képét jelzi.) Kiderült az is (a 18. század közepi Győr esetében), hogy nők is részesülhettek polgárjogban, ráadásul nem csupán elhunyt

²⁷ Ezek: Pozsony, Buda, Pest, Győr, Komárom, Modor, Kőszeg, Debrecen, Nagyszombat, Bazin, Zágráb, Szabadka, Kassa, Sopron, Kiszseben, Eperjes, Bártfa, Esztergom, Varasd, Kismarton, Besztercebánya, Temesvár, Székesfehérvár, Szeged.

kézműves férjük műhelyével azok státuszát is mintegy „megöröklő” özvegyasszonyokat találtunk, de hajadont is. Eddig a szakirodalomban nem volt utalás arra, hogy a késő rendiség korában nő polgár lehetett volna Magyarországon, sőt a korabeli jogi-statisztikai források evidenciának tekintik, hogy a polgár: férfi. Szintén a győri polgárkönyv feldolgozása bizonyította be, hogy a polgári cím megszerzését tévedés lenne nem automatikusan egész élethosszra szóló státuszváltozásként (bevándorló kézműves legények esetében nyilván rangemelkedésként) értelmezni, ugyanis feltűnően magas volt az olyan esetek száma, amikor a városi tanács utóbb megfosztotta az illető személyt a polgári jogtól, ahogy ez a szöveges bejegyzésekből kiderül. (Elképzelhető, hogy a más polgárkönyvekben előforduló áthúzások is kizárásokat takarnak, még ha magyarázat nem is kapcsolódik az esetekhez.) Ráadásul több város polgárkönyv azt a gyakorlatot is tanúsítja, hogy a polgárjogot olykor uralkodói akaratból a kormányzók adta meg – néha a városi tanács szándéka ellenére. Más jellegű kutatási eredmény, hogy Kőszeg polgárkönyve (a végig magyar nyelvű vezetése mellett) elsősorban abban tűnt ki a többi városhoz képest, hogy ebben 1762-től a józsefi évtizedig több-kevesebb rendszerességgel azt is lejegyezték, hogy az illető rendelkezik-e az írás és olvasás képességével. Ha ez a szempont talán a felvilágosodás a műveltséget felértékelő hatásával hozható összefüggésbe, a személyes kapcsolatok és a patronátus hálózatának jelenlétét sugallja a polgáreskü során jelenlévő „polgárkezesek” részletes adminisztrációja (pl. Bazinban és a korai évtizedekben Pozsonyban is). – Ezek a megfigyelések és témák még rendszeres feldolgozásra várnak, amelyre és a vonatkozó eredmények publikálására a közeljövőben kerítünk sort. Az mindenesetre látszik, hogy a polgárkönyv *mint forrástípus* szisztematikus vizsgálata önmagában is tematikailag jelentősen bővíti a polgárság kutatásának lehetőségeit.

(4.) A polgárjogi adatbázis

Előzmények

Mivel a jelenlegi adatbázis technikai és informatikai hátterét a Magyar Nemzeti Levéltár nyújtja, érdemes bemutatni annak előzményeit annak érdekében, hogy az egyes adatbázisok közötti migrációt, a keresési lehetőségek kiterjesztését érzékeltetni lehessen.

A Magyar Országos Levéltár az 1990-es évek elejétől készít számítógépes adatbázisokat a levéltári anyagokhoz. Ekkor még a D-Base adatbáziskezelő program voltak általánosan

használatban, melynek kezelése igen nehézkes volt, majd az Access-programot használtuk. Ezek a programok azonban teljesen alkalmatlanok voltak olyan teljes körű adatbázisok létrehozásához, melyben különböző típusú információk és az irat fotója egymáshoz rendelve megjelenhetett volna. Ezek csupán keresési segédletként, egyfajta elektronikus mutatóként kerülhettek felhasználásra. (Későbbi konvertálásuk is meglehetősen nehézkes volt.)

1997-től kezdődően dolgozták fel a levéltár munkatársai a Magyar Királyi Kancelláriában őrzött Királyi Könyvek 67 kötetét az Arcanum Adatbázis Kft.-vel közösen kidolgozott adatbázisban. Az akkor kialakított adatbázis forradalmi újdonságot jelentett a levéltári iratok adatbázisban történő rögzítésének területén. Kezdetektől fogva úgy készült a munka, hogy az egyes adatokhoz majd a megfelelő oldalak szkennelt fotóit is csatolni lehessen, és ezzel egy valódi adatbázist (nem pedig elektronikus név- ill. tárgymutatókönyvet) hozzanak létre. A Királyi Könyvek munkálatainak sikere ösztönözte a Miskolci Egyetemet arra, hogy egy ottani munkacsoport ugyanebben az adatbázisban, ugyanilyen feltételekkel dolgozza fel az Erdélyi Fejedelmi Levéltárban őrzött erdélyi Királyi Könyveket. (Jelenleg az erdélyi Királyi Könyvek még mindig ebben az első adatbázis-verzióban kutathatóak.) A magyarországi Királyi Könyvek hosszú évek munkájával került feldolgozásra, utolsó kötetei pedig ebbe az első verzióba be sem kerültek. A köteteket digitalizálták, a korábbi szöveges adatbázist Folio Viewsba konvertálták. Az első adatbázis egyes rovatainak korlátozott befogadóképessége (maximális karakterszám) a Folio-ban már nem jelentett problémát, így a korábbi köteteket is ki lehetett egészíteni fontos, de kényszerűségből akkor kihagyott információkkal, az utolsó köteteket pedig már eleve ebben a verzióban dolgozták fel, ill. az 1867-1918 közötti, a Királyi Felső Személye Körüli Minisztériumban őrzött Királyi Könyvek adataival és felvételeivel is kiegészült az adatbázis.

Ugyanebben a programban készült el a már több millió karaktert tartalmazó Urbaria et Conscriptioes (Magyar Kamara Levéltára) adatbázis is. Hatalmas sikerként könyvelhette el a levéltár a Diplomatikai gyűjtemény adatbázisban történő rögzítését, és az oklevelek fotójának digitalizálást, és az adatbázishoz rendelését.

Az 1990-es évek végére az Országos Levéltárban már számos adatbázis létezett, ezek a legkülönbözőbb felépítésű, típusú, információtartalmú iratanyagokhoz készültek, és az adatok többféle adatbázisban kerültek rögzítésre. A sokféleség miatt felmerült az átjárhatóság problémája is: könnyen előfordulhat ugyanis, hogy egy bizonyos információ (személy, helység, stb.) több adatbázisban is felbukkant, de ezeket az adatbázisokat egyenként kellett

ehhez átnézni. (Sőt, ha nem gondolunk rá, hogy a keresett adatunk egy bizonyos adatbázisban felbukkanhat, azt meg sem nézzük.) A 2000-es évek elején már arra is gondolni kellett, hogy ezeket a különféle adatbázisokat nem csak egymással kellene átjárhatóvá tenni, hanem az európai normáknak is meg kell feleltetni.

Az Országos Levéltárban indult e-levéltár projekt más feladatai mellett ezt a problémát is felvállalta. Ma már nemcsak az Országos Levéltár, de több más levéltár adatbázisának közös keresőprogramját érhetjük el az e-levéltár felületén (www.eleveltar.hu/kereses).

A levéltár jelenleg készülő adatbázisai (többek között címereslevél adatbázis, 1715-ös és 1720-as adatbázisok kiegészítése, 16-17. századi dikajegyzékek adatbázisa, dualizmuskori és 1945 utáni minisztertanácsi jegyzőkönyvek pontosítása) már minden más adatbázissal kompatibilis, az európai normáknak és szabványoknak (EAD pl.) megfelel, közös keresőprogramba illeszthető, valamint valódi xml alapú, azaz későbbi migrálása is szabványosan, egyszerűbben történhet meg. Ennek az az alapfeltétele, hogy az elkészült adatbázisok lehetőség szerint sémákra épülnek, amelyek mezői már az említett szabványoknak felelnek meg. A fent említett adatbázisok mindegyike az Európai Unió által támogatott APEx és Europeana programokban, valamint a közös levéltári portálon is elérhető.

Mindezek a technikai fejlesztések és feltételek tették lehetővé azt, hogy egy egységes, a magyarországi szabad királyi városainak fennmaradt polgárkönyveit feldolgozó adatbázisra gondolhassunk.

„A magyarországi szabad királyi városok polgárai” adatbázis felépítése és rendszere

2011 februárjában kezdődtek meg OTKA-pályázati támogatás keretén belül egy polgárjogi adatbázis-rendszer megalapozásának munkálatai. 28

A magyarországi szabad királyi városok polgárai adatbázisának célja a pályázat célkitűzéseire igazodott. Az adatbázis tartalmazza a szabad királyi városok jellemzően a 19. század közepéig vezetett és fennmaradt polgárkönyveinek adatait. Az adatok publikálása egy interneten elérhető, webes technológiát használó alkalmazáson keresztül történik. A keresést lehetővé tévő oldal egy önálló honlap, míg a rögzítés egy, az ilyen típusú – személyekkel

28 Projektünkhöz a számítástechnikai háttérrel Rába Endre biztosítja.

kapcsolatos – adatok rögzítésére létrehozott keretrendszerben történik. Az alkalmazás elkészítése szó szerint a nulláról indult, mivel a pályázat elnyerése után kezdődött el mind az adatok összegyűjtése, mind az alkalmazás elkészítése. Így gyakorlatilag párhuzamosan folyt az adatgyűjtés és a fejlesztés. Ennek megvan az az előnye, hogy a rögzítendő adatokat már kezdetektől fogva a megfelelő formátumban tudtuk felvinni. Számos ilyen jellegű projektben okoz fejfájást az informatikusoknak, hogy már kész táblázatokat kell importálni az adatbázisba, amelyek néha nincsenek is megfelelő formátumban, mivel hiányzik a rögzítők és a fejlesztők közötti párbeszéd. Jelenlegi adatbázis esetében ezt a problémát sikerült kiküszöbölni, mivel az adatrögzítés már eleve egy bárhol használható feltöltő felületen történt. Az adatok importálására mindössze akkor volt szükség, amikor az adatrögzítőknek még nem állt rendelkezésükre megfelelő feltöltő felület. Ekkor egy szabványosított MS Excel fájlból történt a migráció. A munkafolyamatok időben három – akár párhuzamosan – futó szálon haladnak:

- *Adatbázis és rögzítőfelület elkészítése.*
- *Adatgyűjtés és rögzítés:* ez a munkafolyamat a levéltárak városi iratanyagaiban fellelhető források részletes indexelését foglalja magába a korábban elkészült rögzítőfelületen vagy szabványosított Excel fájlon keresztül. A források mindegyikét digitalizáltuk, aminek eredményeként JPEG29 formátumú képállományok jöttek létre. Ezek felbontása megfelel a levéltárakban elvárt formátumoknak. A projekt folyamán ezek a változatok részben a feldolgozást tették lehetővé, másrészt hosszabb távon az adatbázis mellett a használati változat szerepét töltik be.
- *Publikációs felület elkészítése:* A honlap publikálásánál megoszlanak a vélemények. Egyes nézetek szerint csak akkor szabad a publikálást megengedni, ha már minden adat rendelkezésre áll. Más nézet a folyamatos publikálást preferálja. Mi ez utóbbi mellett döntöttünk. Igazából a rögzítőfelület és a honlap fejlesztése haladhat párhuzamosan, mivel addigra már letisztult képet alkothatunk arról, hogy milyen adatok keresése fordulhat elő.

-
- 29 *JPEG (Joint Photographic Experts Group):* állóképek ISO szabvány szerinti formátuma. Vesztéséges tömörítéssel dolgozó formátum, ami azt jelenti, hogy nem valódi képpontokat és színeket tartalmaz, hanem pl. az előzőtől képpontól való eltérést rögzíti. Egyszerű megjelenítésre, vagy nézőképekként alkalmazzák, publikálásra nem alkalmas. Kiterjesztése: .jpg, .jpeg. A tömörítés mértéke állítható.

Adatbázis

Az adatbázis kialakításánál elsődlegesnek tekintettük a keresési szempontok alapján történő adatstruktúra kialakítását. Ez alapján a legfontosabb objektumok:

- a polgárjogot nyert személy és a hozzá (valamint kapcsolati rendszer alapján) köthető más személyek,
- valamint a szintén a személyekhez köthető települések.

Ezek képviselik az adatbázis magját, a többi adattal finomítani lehet a keresést.

Mind a két entitás esetében jelentős kihívásokkal szembesültünk. Az egyes személyi entításokra vonatkozó információk rögzítése és visszakereshetősége jóval bonyolultabb, mint hihetnénk. A vizsgált korszakot tekintve ugyanis nem lehetett minden esetben eldönteni, hogy arról az egy adott személyről van-e szó, és nem pedig egy hasonló tulajdonságokkal – név, születési év, születési hely, stb. – rendelkező másik emberről. A települések esetében pedig a közép-kelet-európai történeti változások miatt igen jelentős helynévi változásokkal kellett számolnunk. Itt nem csupán a volt Magyar Királyság, hanem pl. Szilézia vagy a cseh-morva, alapvetően német polgárságú és elnevezésű városaira és más jogú településeire kell gondolnunk. A rögzítésre kerülő adatok esetében arra törekedtünk, hogy mind a perszonális, mind pedig lokális entítások beazonosíthatóak legyenek, más, polgárokkal foglalkozó adatbázisok köthetők legyenek majd hozzá a jövőben. A polgárkönyvek esetében alapvető elvárásunk volt, hogy **minden** adatot, amit a forrás tartalmaz, rögzítsünk! Ezt annak ellenére megtettük, hogy – jóllehet abban reménykedtünk, hogy egységes gyakorlattal fogunk találkozni – az egyes városok polgárfelvételi gyakorlata a 18. század második felében központilag elrendelt normatívák ellenére is (!) eltérő volt. Így a jelenlegi adatbázis szerkezete ennek megfelelően rugalmasnak és befogadónak kellett lennie.

Személyek

Egy bizonyos személy kikeresése modern módszerekkel egyszerűen menne, hiszen minden személynek van egy egyedi azonosítója, a személyi száma. Ez a vizsgált korszakban még nem állt rendelkezésre, ezért az adatoknak egy olyan részalmazát kellett kijelölni, ami egyértelműen meghatároz egy-egy személyt. De az azonosításra felhasznált tulajdonságokkal sem lehet száz százalékos biztonsággal megtalálni egy személyt, hiszen az adatok hiányosak is lehetnek. Hasonlít ez a könyvtári integrált rendszerek szerzőségi adataira, bár ott azért –

bizonyos kivételektől eltekintve – sokkal pontosabban dokumentáltak a személyekre vonatkozó adatok. Sajnos a polgárjogot kapott személyeknél nem tudjuk megbízhatóan kiszűrni a kettőzéseket, ez valójában egy külön projekt tárgyát is képezhetné.

Az azonosításhoz szükséges adatokhoz a következő szempontokat választottuk:

- *név,*
- *születés ideje,*
- *születési hely,*
- *nemzetiség,*
- *elhalálozás időpontja,*
- *elhalálozás helye.*

Annak ellenére, hogy ezeket az adatokat ebben az időszakban csak minimális esetben lehet kitölteni a polgárkönyvek alapján, ezek az adatok még mindig nem elégségesek egy-egy személy beazonosításához. A polgárkönyvek adatai nagyon sok esetben lehetőséget nyújtottak arra is, hogy a keresést más adatokkal finomítsuk. A cél, hogy minél több adatot rögzítsünk egyes személyekről, hiszen így lesz egyre pontosabb a találat. Ezért a következő tulajdonságok is az adatbázisba kerültek:

- *vallás,*
- *mesterség,*
- *származási hely (erről alábbiakban még lesz szó),*
- *anyja neve,*
- *apja neve.*
- *Különleges esetben az apa mestersége is rögzítésre kerülhetett.*

Település

A települések esetében – az alább részletesen bemutatásra kerülő Név-Térben rögzített adatokon kívül – elsődlegesen adott település szerepköre került rögzítése. Ezek a következők lehetnek:

- *születési hely,*
- *előző lakhely,*

- *polgárfelvétel helye,*

Mind a települések, mind a személyek adatainál rögzítésre kerültek az adatok lelőhelyei és jelzetei is a könnyebb kutatás érdekében.

Név-Tér

A személyek és települések adatainak rögzítésekor felmerült annak lehetősége, hogy más, hasonló adatokat tartalmazó adatbázisokhoz zökkenőmentesen lehessen csatlakozni. Ennek érdekében kialakításra került egy keretrendszer, melynek magját egy névtér képezi. A névtér nem más, mint egy külön adatbázis, amely a hozzá kötött adatbázisok esetében kezeli a perszonális, lokális és tulajdonnévi entitásokat valamint azok változásait. A változások kezelésekor szem előtt kellett tartani a történeti változásokat is, ami ebben a régióban igen jelentős volt. A személyek esetében az egyértelmű azonosításra szolgáló adatokat itt tároltuk (születés ideje, helye, halál ideje, helye). A települések esetében kezeltük az adott település igazgatási helyét és besorolását (rendi-jogi státuszát) is. Ezt nem csupán egy időpontban (hiszen ennek kiválasztása lehetetlen lett volna), hanem a fellelhető bármely időszakaszban. A névtérben a települések esetében kezeltük azt a problémát is, hogy az igazgatási besorolás időszakonként és országonként is jelentős eltéréseket mutat, hiszen más igazgatási szintekkel találkozunk a 18–19. századi Magyar Királyság és másokkal pl. a Bajor Királyság vagy a Cseh Királyság esetében! A névtér igyekszik a szabványos névtér – ISAAR (CPF)³⁰ – elvárásainak megfelelni. Így például a hármas felosztás: személyi–földrajzi–intézményi szerkezet is kialakításra került. A névtér egy előre leprogramozott felületen (*interface*) keresztül kommunikál a különböző adatbázisokkal. A keretrendszer és benne a névtér létrejöttének egyik előnye, hogy össze lehet kapcsolni más, hasonló adatokat tartalmazó adatbázisokat. A névtér egyéb, kiegészítő adatok tárolására is fel lett készítve, így különféle kapcsolatok – rokoni, házastársi, lakótársi, adós/hiteles – rögzítésére is képes. Ezt a lehetőséget a személyek esetében például már most kihasználtuk, amennyiben pl. Sopron esetében rögzítésre került az apa és az anya neve is. Az adatbázis így pl. archontológiai adatbázisokat, vagy egyszerűbb összeírásokat is képes befogadni. Mindezek jó alapot nyújtanak arra, hogy kutatásainkat, a preindusztriális városok polgárságának

30 http://leveltar.pte.hu/files/tiny_mce/File/Dokumentumok/ISAAR.pdf

társadalomtörténeti kutatását más jelentős mennyiségű, viszonylag egységes szerkezetű források feldolgozásával folytassuk. Ennek köszönhetően olyan kapcsolatok is felszínre kerülhetnek, amelyek egymástól elzárt, lokális adatbázisokból sose derülnének ki. A névtér adatsere formátumként az EAC-CPF31 sémát használja.

A keretrendszer másik alapvető objektuma a különféle digitalizált anyagok tárolását biztosító objektumtár. A magyarországi szabad királyi városok polgársága adatbázis esetében ez az iratok digitalizált képét jelenti. Ez utóbbiak publikálása jelen pillanatban még bizonyos szerzői jogokkal kapcsolatos problémákba ütközik. E problémák megoldását nemzetközi levéltári szinten kell megoldani, amiben számítunk a Nemzeti Levéltár segítségére.

Import, export, adatsere-formátumok

Mint már fentebb említésre került, az adatbázis feltöltésénél a rögzítőfelület kialakítása később került kialakításra, mint az adatrögzítés megkezdése. Elsődleges célunk ugyanis az volt, hogy az adatok nagy száma, valamint a megkezdett forrásfeltáró utak eredményei miatt minél hamarabb elkezdődhessen a rögzítés. Jelen pillanatban több mint **55.000** rekord található az adatbázisban.

Az adatimportálás és migráció kérdése a jövőben is kezelhető, hiszen szabványos Excel fájlt dolgoztunk ki, amelyből az offline rögzítést követően egy program lefuttatását követően migrálhatók az adatok. Másrészt a feltöltőfelület rendelkezésre áll, így bármilyen további kiegészítésre, szerkesztésre, javításra, helynév- és személybeazonosításra lehetőség van. Ez igaz lesz a későbbiek folyamán is, amikor mások is csatlakoznak az adatok felviteléhez, hiszen ez felhasználói autentikációhoz kötött, és a webes technológiának köszönhetően bárholnan elérhető, ahol van számítógépes hálózati kapcsolat. A személyek adatait az EAC-CPF séma alapján lehet importálni.

Exporton elsősorban a kutatók találati listájának letöltését értjük. A honlap fejlesztése még nem áll azon a ponton, hogy a pontos adatexportok végrehajthatók legyenek, de a tervek között szerepel a nyomtatási lista, táblázat formátum, ill. szabványos EAD32 formátumban történő adatkinyerés. Gondolva arra, hogy levéltári rendszerek felé is lehessen adatokat

31 <http://eac.staatsbibliothek-berlin.de/>

32 <http://www.loc.gov/ead/>

szolgáltatni, esetleg integrálni a céhes adatbázis adatait, az EAC-CPF séma és/vagy az EAD séma is használható.

Keresés

A kutatóknak szánt publikus honlapon (www.cives.hu, illetve a jelenlegi munkafelület: http://arrabo.co.hu/polgarjog/modul/osszetett_keres.php?lang=hu_HU) a személyekre, a személyek adataira (jogállás, foglalkozás, vallás, nemzetiség, családi állapot), a helynevekre, azok különböző szerepköreire, valamint – különleges okok miatt – a polgártaxa összegére lehet keresni. Ez utóbbira azért van szükség, mert a polgárfi (azaz amikor az apa is polgár volt ugyanabban a szabad királyi városban) állapotot sokszor nem rögzítették a polgárkönyvekben külön, de a polgártaksa (a polgárfelvételért fizetett illeték) összegéből lehet következtetni erre az állapotról. A keresés lehet egyszerű, vagy összetett, teljes szöveges vagy szótöredékes. Az egyszerű keresés gyakorlatilag majdnem minden mezőben keres a bevezetőben felsoroltak közül. Ez igaz minden megadott keresési mezőre. Összetett keresés esetén az egyes mezőket ÉS, VAGY kapcsolatokkal lehet egymáshoz fűzni.

A találati lista mezőnként csoportosított. A fejlesztés részét képezi, hogy a különféle exportokat le lehessen tölteni, akár egyetlen találatra, de akár az egész listára nézve is.

Sarkalatos pontja az alkalmazásnak a többnyelvűség biztosítása. Ez főként a keresőfelület miatt igen fontos, mivel a Magyar Királyság szabad királyi városai ma összesen hat országban találhatóak. A rögzített adatok nem, de a mezők elnevezései és a keresési felület nyelve megváltoztatható.

(5.) Összefoglalás és kitekintés

Az OTKA támogatásával folytatott kutatómunkánk eredményeként, a vállalással összhangban

- elvégeztük az 1750-1850 között szabad királyi városi joggal rendelkező városokban vezetett polgárkönyvek feltárását és lefotóztuk a köteteket;
- elkészült az az elektronikus adatbázis, amely egyszerre alkalmas a polgárok személyi adatainak tárolására, lekérdezésekre és további adatokkal utólag kiegészíthető,

egyúttal a jövőben összekapcsolható lesz további adattípusokkal (pl. anyakönyvi, céhes, végrendeleti, adózási jellegű források alapján);

- ebbe feltöltöttük a polgárkönyvek anyagát.

A további kutatás feladata lehet, hogy a most hiányzó személyekkel kiegészítse az adatbázist, amelynek egyrészt a Helytartótanács Városi Ügyosztályának felterjesztett éves jelentések képezhetik az alapját (ezek azonban csak hézagosan maradtak fenn). Egy másik lehetséges továbblépési irány, ha – az 1828-as országos adóösszeírásra alapozott városállomány-rekonstrukció következtetéseit levonva, mely szerint az 57, funkcionális értelemben városnak minősülő település csak kisebb részt esik egybe a szabad királyi városokkal – a jelentősebb mezővárosok polgárkönyveinek személyi anyag is bekerül az adatbázisba.